

ББК 67п(7СПО)
Б59

Автор

Бігун В'ячеслав Степанович — кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доцент факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Київського університету права НАН України.

Рецензенти

Футей Богдан — суддя Федерального суду США, професор і почесний доктор Українського вільного університету (м. Мюнхен);

Бабкін Володимир Дмитрович — провідний науковий консультант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Комаров В'ячеслав Васильович — проректор з навчально-методичної роботи Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого, професор, доктор юридичних наук, академік Академії правових наук України, заслужений юрист України;

Мережко Олександр Олександрович — доктор юридичних наук, професор Університету економіки та права «Крок» та Католицького університету Любліна (Katolicki Uniwersytet Lubelski).

Б59 **Бігун В'ячеслав Степанович**. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. — Київ: Видавнича організація «Юстініан», 2006. — 272 с.

ISBN 966-8257-26-X

У монографії висвітлюються основні поняття, принципи, історія, засади правової регламентації юридичної професії в США. У порівняльній перспективі розглядаються системи вищої юридичної освіти США та України, їх історія та сучасний стан. Значну увагу приділено рекомендованим і діючим стандартам ліцензування юридичної практики в США, можливостям набуття освітнього і професійного правничого досвіду в США, питанням етичної та професійної відповідальності правника. У додатках дано перелік і адреси організацій, відповідальних за ліцензування юридичної практики в США, перелік правничих шкіл, зразки кваліфікаційних іспитів. Подано бібліографію, предметний та іменний покажчики.

Для студентів-правників, практикуючих юристів, функціонерів юридичної професії та освіти (з огляду на процес становлення та реформування української юридичної професії та освіти), вчених-юристів, дослідників наук про право і суспільство, які вивчають право США та правничу англійську мову.

ISBN 966-8257-26-X

ББК 67п(7СПО)

© Бігун В.С., 2006.
© Видавнича організація
«Юстініан», видання, 2006.

Відповідь, однак, на те, чи, зважаючи на електронні ресурси, все ж потрібні книги, — так, потрібні. Беррі Фаст, порівнюючи читання друкованої книги та книги он-лайн, нагадує ремарку Лілли Томліна про небеса: «Упевнена, на небесах можна займатися коханням, але навряд чи ви це зможете відчутти». У даному контексті це означає, «що книги продовжуватимуть існувати, оскільки вони задовольняють базові людські потреби, не тільки тим, що вони передають, але і як вони це роблять, як ми їх відчуваємо і яке їхнє місце в нашому житті»⁹⁵.

Особливістю бібліотек є не тільки їх великі фонди, сучасне обладнання, але й якісний та постійний сервіс. Більшість бібліотек мають веб-каталоги, в яких в режимі он-лайн можна замовити чи навіть прочитати книги (користуючись паролем). Деякі бібліотеки майже рік працюють цілодобово. У бібліотеці також можна відпочити (є м'які дивани і столові), а також комфортно попрацювати. Вони облаштовані місцями для індивідуальних чи групових занять.

Найбільшою професійною організацією бібліотек і бібліотекарів є Асоціація американських правничих бібліотек (American Association of Law Libraries, див.: <http://www.aallnet.org/>), заснована 1906 р. з метою підвищення цінності правничих бібліотек для правничого і публічного сектора, сприяння розвитку професіоналізму працівників бібліотек та провідництва в галузі правової інформації. Цікаво, що активи Асоціації склали в 2004 р. більше 4 млн доларів, витрати — трохи менше 3 млн⁹⁶. Діють також асоціації правничих бібліотек і в окремих штатах.

Особливості методики викладання: традиції та інновації. Лекція в системі дидактики вищої юросвіти України (і не тільки) — традиційно провідна форма викладання юридичних дисциплін. Це підтверджують і західні оглядачі⁹⁷. У США такою є так звана «система справ» (або «кейс-система»). Її ще називають «кейс-методом» (case method), однак слід відзначити, що «кейс-система» (case system) — це ширше поняття. «Кейсова» методика тісно пов'язана з «сократівським» (Socratic method) та «проблемним методом» (Problem method), які нині широко використовуються в американських правничих школах. Зупинимось детальніше на цих трьох методах.

Кейс-метод полягає в опануванні права шляхом вивчення, зокрема аналізу, судових справ чи випадків, ситуацій. Отож, за визначенням він не є чимось інноваційним у дидактиці української системи вищої юросвіти. Характеру інноваційності, для української системи дидактики, додає його застосування у поєднанні з «сократівським методом».

Ці два методи поєднує не лише спільна історія їх запровадження у Гарвардській школі права. Вони пов'язані настільки, що їх почасти розуміють як синонімічні. Проте це не зовсім так. Якщо «кейс-система» — це методика викладання права на прикладах і через аналіз справ (випадків, ситуацій — реальних або гіпотетичних), то «сократівський метод» — методика діалогу наставника і студуючого шляхом постановки запитань і пошуку відповідей на них, внаслідок якого відбувається народження знання замість їх «передання» (як це зазвичай робиться під час лекцій). При вивченні англосаксонського права, в якому судові прецеденти є джерелами права, вони гармонійно поєднуються й, відтак, синтезуються. Утім, по суті, це різні методики. Отже, розповімо про них окремо.

«Кейс-система» у викладанні права: вивчення принципів права шляхом аналізу ситуацій. Легенда стверджує, що в кінці XIX ст. студенти-правники Гарвардського університету «закинули» навчання. Майже перестали ходити на заняття, почали з неповагою та грубістю ставитися до викладачів, виявляли не-

задоволення рівнем викладання, вчилися мало або ж взагалі не вчилися. Професорсько-викладацький склад був у відчаї. І тоді професор Кристофер Колумбус Лангделл запровадив «кейс-метод». Метод спрацював. І так знову було відроджено славу Гарвардської правничої школи. Так оповідає легенда. Її справді, вважається, що «кейс-метод» вперше запроваджено в 70-х роках XIX ст. у Гарвардському університеті професором Лангделлом, а вже невдовзі й донині він стає стандартною і провідною дидактичною формою викладання права в американських ЮНЗ.

Стисло опишемо застосування методики: на кожне заняття студіюючим дається завдання вивчити певне число справ⁹⁸. Кожна справа змістовно має відношення до певної правової норми, їх сукупності чи принципу права. Справи викладаються у збірниках справ (casebooks), укладених тематично чи галузеві (кримінальне право, контрактне право, конституційне право тощо). Справи — це письмові судові рішення зазвичай судів апеляційної чи касаційної інстанцій. Такий вибір інстанцій пояснюється тим, що вони зосереджуються на визначенні та вирішенні правових питань, а не встановленні юридичних фактів. Студент читає, стисло викладає (brief), обговорює і навіть слухає *лекції* про судові справи. Обговорення відбувається з використанням «сократівського методу». Важливою частиною засвоєння матеріалу є вирішення на його основі інших гіпотетичних справ. Використання посібників і конспективних матеріалів (outlines) робить методику ще більш ефективною (вони чітко викладають матеріал, допомагаючи його засвоювати).

Цінність методики полягає в тому, що вона:

- поєднує право (правові норми) і фактичні ситуації, сприяючи запам'ятовуванню та розвитку вміння дедуктивної аргументації,
- уможливорює самостійне розкриття певних правових принципів, норм, інших істотних чинників, які зумовили прийняття того чи іншого судового рішення.

Професор Лангделл у цьому зв'язку відзначав, що його методика — це «набагато коротший і найкращий, якщо не єдиний, спосіб опанування [правових] доктрин»⁹⁹.

Чи доцільно запроваджувати «кейс-метод» в українських ЮНЗ?

По-перше, його, в певному розумінні, в Україні вже запроваджено. Зокрема, достатньо традиційно використовують його у вивченні міжнародного права, і віднедавна — у вивченні таких галузей, як європейське право прав людини, практичне опанування якого неможливе без вивчення практики Європейського суду з прав людини. У певній формі використовують його, наприклад, і на семінарсько-практичних заняттях із матеріальних галузей права, де студенти навчаються уміння застосовувати теоретичні знання на практиці й, зокрема, вміння застосовувати норми права для вирішення певних ситуацій. Проте вказаний спосіб — в його американському варіанті — дедуктивний, а не *індуктивний*.

По-друге, «кейс-метод» сприяє розвитку правового мислення. Аналізуючи справу, студіюючи, водночас, вчиться «мислити як юрист», зокрема, вчиться аргументації уважності до деталей, нюансів життєвих і юридичних фактів, правових норм, особливостей застосування останніх.

По-третє, «кейс-метод» сприяє розвитку колегіальних, радше ніж ієрархічних, стосунків викладача і студента. Монологічна лекційна методика зазвичай підкреслює домінування викладача над студентом, тоді як казуальна чи сократівська методика, без котрої перша ефективно неможлива, передбачає якщо не

рівноправні, то принаймні відносини старшого та молодшого колеги. Це, в свою чергу, сприяє як виявленню поваги до гідності людини, так і налагодженню уже зі студентських лав партнерських стосунків у професійному цеху. Методика, освоєння якої потребує як опанування, так і відмінного знання матеріалу, сприятиме кращій професійній і дидактичній підготовці викладачів. Забезпечення цього сприятиме підвищенню рівня викладання, відтак, засвоєння студентами правничих знань, набуття навичок і вмінь.

По-четверте, «кейс-метод», зосереджуючись на вивченні судових рішень, а не законодавства, сприяє встановленню суперечностей між ними, їх подоланню. Таким чином, складаються передумови для подолання пробілу між правотворенням і правозастосуванням.

Отже, видається обґрунтованим запровадження і подальше використання «кейс-метода» в українських ЮНЗ.

«Сократівський метод» — навчання через запитання, а не констатацію («Сократів діалог», «Система Сократа»). «Сократівський метод» — навчальна методика, яка полягає у набутті знань (замість їх передання) через постановку запитань та надання відповідей. Вона носить ім'я давньогрецького філософа Сократа, що нею користувався⁹⁸. Шляхом випитування філософ прагнув довідатися від своїх учнів правди, яка, як він думав, відома усім розумним істотам. Сократ символічно називав цю методику маєвтикою (акушерство, повивальне мистецтво), порівнюючи її з процесом пологів: знання, подібно до дитини, народжується.

Сократівська методика — евристична. Вона передбачає народження знань замість їх «передання». Поставивши запитання, роздумуючи над ними, виголошуючи свої думки в бесіді, педагог допомагає співрозмовнику самостійно прийти до постановки чи вирішення проблеми. У діалозі (звідси і назва «Сократів діалог», хоча зазвичай в аудиторії ЮНЗ це полілог) виявляється факт незнання, уточнюється те, чого співрозмовник не знає, «знання опредметнюються», виокремлюється і фіксується об'єкт незнання, і далі відбувається спроба його вивести, начебто пригадати й, нарешті, засвоїти. Так істина розкривається обом сторонам: учневі та вчителю¹⁰⁰.

Методика ґрунтується на двох принципах Сократа: (1) «нічия думка не буває помилковою» (принцип відносності знань) та (2) «я знаю, що нічого не знаю» (принцип «знаючого незнання»). Звідси і педагогічна проблема про суперечність двох цільових орієнтирів навчання:

- (1) збільшення знань, на що традиційно спрямоване навчання;
- (2) збільшення незнання, до чого може призвести методика¹⁰¹.

На перший погляд, маємо парадокс. Вважається, що знання повинні накопичуватися, проте ця методика виявляє зворотне: студіюючий збільшує (чи переконається) в своєму незнанні. Однак позитивне сприйняття студіюючими такої методики, а саме її евристичного характеру, зорієнтовує на постійний пошук. Не лише на одержання відповідей, але й на пошук запитань, котрі стимулюватимуть пізнання. Останнє, за Сократом, тісно пов'язане з пригадуванням. Як казав Сократ, «якщо правда про все існуюче живе в нашій душі, а сама душа безсмертна, то чи не слід нам сміливо йти на пошук і пригадувати те, чого ми зараз не знаємо, тобто не пам'ятаємо?», «Шукати і пізнавати — це як раз і означає пригадувати»¹⁰².

⁹⁸ Стосовно використання назви «сократівський метод» у літературі з американської правничої дидактики є й думка про те, що «сократівський метод» у американських правничих школах насправді має мало спільного з «діалогами Сократа». Натомість її обрали, щоб створити ілюзію спільності американських професорів права з древніми мудрецами Сократом і Платоном.

Застосування «сократівського методу» у викладанні права сприяє, з одного боку, розвитку правового мислення, зокрема дедуктивного, й з іншого — динамічному процесу перманентного пізнання права як у теорії, так і на практиці.

Критика «сократівського методу» і «кейс-методу» в контрасті з проблемним методом. Було б помилкою вважати, що вказані методики, які домінують в американських ЮНЗ — єдині чи ідеальні. Зважаючи на їх суперечливість, вони постійно критикуються студентами і викладачами.

«Кейс-метод» початково був об'єктом шаленої критики і навіть зневаги. Особливо з боку прихильників лекційного методу. Проте він, як і «сократівський метод», набув поширення. Цьому сприяли, серед іншого:

- (1) сумісність з системою прецедентного права, притаманною США;
- (2) відповідність моделі підготовки «американського юриста»;
- (3) поширення методик викладачами — випускниками провідних правничих шкіл, де їх як студентів навчали за такими ж методиками.

Так, оскільки в кожному штаті діє своє право, а готувати юриста лише для одного штату — недоцільно, правничі школи зробили ставку на модель, так би мовити, «універсального американського правника», для якого основне — навчитися мислити як юрист. Це й вирішували «сократівський метод» і «кейс-метод». З часом чимало випускників правничих шкіл, в яких домінували вказані методики, ставши викладачами в інших також престижних або менш престижних правничих школах, продовжували їх поширювати. В такий спосіб методики ставали «традиційним», тобто такими, що передавалися з покоління в покоління викладачами права в американських правничих школах.

«Сократівський метод» часто критикується у зіставленні з проблемним методом. Розглянемо їх плюси та мінуси у порівнянні¹⁰³. Так, критики «сократівського методу» вважають його:

- *надто науковим як підхід* (що наголошує на вивченні принципів права через аналіз справ як «сирого» матеріалу»);
- *переміщує наголос з рішення справи на процес його прийняття*;
- *не практико-орієнтованим* (що не розвиває практичних навичок та умінь (наприклад, вміння написати судове рішення тощо),
- *надто ретроспективним* (що зосереджується на вивченні «минулого», а не «майбутнього», тобто навчає рішення (розв'язань), а не того, як розв'язувати),
- *надто активним у порівнянні з традиційними* (не зважає на те, що більшість студентів попередньо навчалася за пасивними методиками),
- *статичним* (студентам не треба застосовувати право до фактів, це вже зроблено за них).

На тлі цієї критики, яка, водночас, підкреслює почасти й переваги «сократівського методу» та «кейс-методу», як альтернатива¹⁰⁴ та такий, що має всі їх переваги¹⁰⁵, в американських правничих школах з'явився й поширився так званий проблемний метод.

Проблемний метод — вивчення права шляхом розв'язання правових задач (*проблем*). Його основна ідея — зосередженість на проблемі та її вирішенні*. Методика застосовується так.

* У цьому зв'язку автору пригадується приклад із власного навчання на юридичному факультеті Львівського університету. Курс «Сімейного права» читала професор З. В. Ромовська, яка зазвичай віддавала перевагу обговоренню зі студентами певних «проблем» з сімейного права. Такий підхід, слід визнати, не був до вподоби студентам, котрі звикли до *лекцій*, тобто до одержання від викладача впорядкованого викладу теми. Проте, як засвідчив час, обговорення проблем, за умови вивчення основ курсу, має евристичний та навчально-стимулюючий ефект.

1. Підготовка проблеми. Вона повинна бути складною, включати кілька правових питань (які є предметом розгляду), стосуватися однієї або кількох справ чи нормативно-правових актів.
2. Завчасне (до заняття) розповсюдження проблеми серед студентів. Від них очікується опрацювання проблем(и) — до заняття й на занятті — обговорення їх вирішення. Часом кожному студентові дається певна роль в ситуації, що може виникнути на практиці. Зважаючи на попередній розподіл ролей на заняттях, існує можливість детального обговорення проблеми з професором, як до, так і опісля заняття (якщо студентів не захопить, з дозволу викладача, імпровізована дискусія з неочікуваного гіпотетичного питання).
3. Дискусійне обговорення проблеми на занятті. Судові рішення, законодавчі акти та інші джерела уможливають вирішення студентом проблеми. Також при обговоренні реалізуються переваги і «сократівського методу». Істотним є вміння, якого навчаються студенти, підготувати виклад порядку вирішення проблеми¹⁰⁶.

У доповіді Американської асоціації правничих шкіл 1966 р., спеціально присвяченій проблемному методу, та інших джерелах, відзначалися такі його переваги:

- Відтворення підходу, яким користується правник у правозастосуванні (студенти самостійно шукають відповіді замість засвоєння і запам'ятовування відповідей інших).
- Вироблення навичок планування і консультування, навчання вмінню впорядковувати юридичні факти та правові питання.
- Розширення гами питань, які можуть дискутуватися студентами.
- Збільшення ефективності викладання у порівнянні з «сократівським методом».
- Стимулювання студентської наукової роботи (студенти, одержавши проблему завчасно, дослідили її й, вірогідно, краще готові до обговорення її на занятті)¹⁰⁷.
- Сприяння залученню доречних неправничих матеріалів, наприклад, з економіки, психології (чим збагачується зміст навчальної програми, розширюється сфера інтересів студентів)¹⁰⁸.
- Заохочення перевірки розуміння студентами заданого для читання матеріалу (сприяє більшій ефективності засвоєння навчальної програми)¹⁰⁹.

Проте і проблемний метод має свої мінуси. По-перше, він часомісткий для викладачів, бо останні мусять тратити більше часу на підготовку проблем, аніж, наприклад, лекцій. Потрібні і додаткові кошти на друк. Крім того, проблемний метод навряд чи буде ефективним у великих групах й оптимально підходить для груп невеликих. Хоча величина групи у випадку цього методу не має такого ж істотного значення, як у випадку «сократівського методу».

Як свідчить опис методики, «проблема» — це багато в чому та сама ж «задача», вирішити яку задається українським студентам-правникам при підготовці та для подальшого обговорення на групових семінарських заняттях. Відтак, питання про те, чи запроваджувати цю методику фактично стає риторичним. Інше питання — її поєднання із «сократівським методом».

Правнича клініка — від теорії до практики права у стінах університету. Правнича (юридична) клініка — це спеціальна установа, що надає правову допомогу зазвичай малозабезпеченим особам та/або проводить науково-дослідну ро-

боту; та, водночас, — форма навчання майбутніх правників професійним знанням і навичкам, здійснювана під керівництвом наставника-юриста в такій установі¹¹⁰.

Правнича клініка виконує навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення різноманітних навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста в здійсненні соціальної справедливості), науково-дослідну (проведення досліджень), благодійницьку (діє *pro bono* — надання безкоштовних юрпослуг) та інші функції.

Розрізняються правничі клініки, які діють на базі навчального закладу, або поза ним (інтернататура); такі, що здійснюють прийом «живих клієнтів» та надання безпосередніх послуг («традиційні» клініки) й такі, що поєднують це з науково-дослідною роботою; спеціалізовані та неспеціалізовані (за певними галузями, категоріями справ тощо). Освіту, яка надається і здобувається в юридичних клініках, називають «клінічною юридичною освітою». Її особливість — здобуття практичних навичок ще «на студентській лаві». Юридична клініка як установа відмінна від юридичної фірми тим, що не має на меті отримання прибутку.

Правнича клініка інтегрує процеси здобуття знань і навичок, умінь з багатьох дисциплін: з матеріального та процесуального права, професійного консультування, риторики, професійної етики та відповідальності, психології тощо.

Правнича клініка не є інноваційною формою української юридичної світи та науки (як у принципі й традиційною). Не є вона, як часом відзначається, західним запозиченням останнього часу¹¹¹. Наприклад, у 1924-1930 рр. юридична клініка діяла на базі юридичного факультету Київського інституту народного господарства, займаючись, щоправда, початково науково-дослідною роботою, а згодом — консультаційною¹¹². В ЮНЗ радянської доби студенти надавали правову допомогу під керівництвом старших колег у різних формах (консультаційний центр, громадська приймальня тощо), хоча часто їх відрізняють від юридичних клінік.

В Україні юридичні клініки набувають поширення з середини 1990-х років. Цьому сприяло перейняття досвіду американської системи юросвіти, де вони стали традиційними (клінічна юросвіта), допомога донорських організацій (особливо програми «Правової ініціативи» Американської асоціації юристів). За даними Міністерства юстиції України в 2004 р., в Україні діяло 40 юридичних клінік¹¹³. Сьогодні вони існують у (при) багатьох ЮНЗ. Створено спеціалізовану організацію — Асоціацію юридичних клінік України.

З 2006 р. юридичні клініки є обов'язковими в усіх ЮНЗ, незалежно від форм власності*.

Юридичні клініки, поступово утверджуючись в ЮНЗ, стають невід'ємною складовою навчального процесу. В деяких ЮНЗ студенти здобувають клінічну юросвіту в межах певної дисципліни**. Серед потенційних тенденцій розвитку правничих клінік — *диверсифікація* спеціалізацій. Перспективним може стати функціонування в одному ЮНЗ кількох юридичних клінік, спеціалізованих у різних галузях права і керованих різними фахівцями. Це, з одного боку, урізноманітнить підготовку майбутніх фахівців, а з іншого — створить стимуляційні

* Див.: Наказ МОН України від 3. 08. 2006 р. № 592 «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України».

** Зразковим у цьому зв'язку є досвід НаУКМА. Студенти мають можливість обрати вивчення дисципліни «Юридичний практикум». «Курс складається з двох частин — теоретичної та практичної. Теоретична частина передбачає обов'язкове відвідування семінарів-тренінгів. *Могилянські* студії. Навчальні плани, анотації дисциплін. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — С. 147.

умови для функціонування та розвитку клінік. Успішна ж діяльність правничих клінік зумовлена їх матеріально-технічним та організаційним забезпеченням високопрофесійними кадрами.

Навчальні судові процеси (moot courts) — інтерактивна міждисциплінарна практико-орієнтована рольова гра. Навчальні судові процеси або судові дебати, як їх ще називають — це методична форма викладання, яка набуває поширення та популярності в Україні. Детальніше про неї — у підрозділі про Конкурс імені Філіпа Джессапа*.

Змагальність серед студентів. Щороку більше 130 000 молодих людей випробовує свої сили, складаючи кваліфікаційний вступний тест до правничої школи (LSAT). Вони вже конкурують, щоправда опосередковано, між собою за те, щоб вступити в кращі правничі школи. Дух конкуренції відчутний відразу, хоча й не очевидний. Уже на першому курсі американської правничої школи «сократівській метод» викладання стимулює конкуренцію, вони намагаються бути активними в аудиторії. Високоякісні підручники та навчальні матеріали допомагають студентам у досягненні навчальних цілей. Підготовка до кожного заняття та перегляд пройденого матеріалу — невід’ємні частини освітнього процесу. Зазвичай студенти складають іспити по закінченні кожної дисципліни. Більшість викладачів вимагають обов’язкового відвідування та підготовки до кожного заняття. Невиконання цих вимог може призвести до недопуску до складання іспиту, що означатиме, що студент не отримає кредитів за проходження дисципліни.

Хоча для перевірки знань деякі викладачі використовують «об’єктивні тести» (тобто запитання з багатоваріантними відповідями), більшість з них віддає перевагу іспиту в формі есе (коротка письмова відповідь на задану тему). Акцент робиться на перевірці засвоєння матеріалу, пройденого впродовж курсу. Складність остаточного іспиту примушує студентів серйозно сприймати підготовку та відвідування. Організація перевірки знань — випробування і для самого викладача. Те, як випускник згодом складе бар-екзамен — важливий показник якості викладацької діяльності та й самої правничої школи.

Атмосферу змагальності правничих шкіл відображає й оцінювання викладацького складу у кінці навчального року (чи курсу). Оцінювання викладацького складу проводиться на курсі викладачем у формі анкетування чи органом студентського самоврядування правничої школи. Ресурси, необхідні для проведення оцінювання (папір, комп’ютери тощо) забезпечує адміністрація школи. Найбільш поширена форма оцінювання викладацького складу — формуляр (анкета) із запитаннями у розгорнутій формі, який заповнюється анонімно. Результати оцінювання викладачів мають значення й, наприклад, беруться до уваги при вирішенні питання: про призначення викладача на посаду на новий строк; при підвищенні заробітної плати, при визначенні лауреатів нагороди «викладач року» (з преміюванням у 5-10% річної зарплати викладача) тощо.

Заохочуються і студенти, які мають успіхи у навчанні та громадській діяльності. Найкращі студенти включаються до редколегії правничого часопису школи (більшість правничих часописів у США редагуються студентами). Бути редактором часопису надзвичайно престижно; це збільшує шанси успішного

* Навчальну дисципліну «Навчальні судові процеси» (Moot Courts) у рамках «Навчально-наукового семінару» запроваджено на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 2005/06 навчальному році.